

HANS ANTEN

Bordewijk als mens en als schrijver: van tricot badpak tot *Bints* expressionisme

Over F. Bordewijk, *Nagelaten documenten*. Amsterdam 2007. 174 pagina's.

Toen in de zomer van 2005 delen uit het particuliere archief van F. Bordewijk openbaar werden gemaakt, was die publicatie voor de landelijke dagbladers nieuws dat zelfs buiten de kunstpagina's gebracht werd. Immers veertig jaar na de dood van Bordewijk kwamen nu eindelijk documenten uit de nalatenschap vrij van een schrijver die als geen ander keer op keer een principiële scheiding tussen auteur en werk proclameerde en die ervan overtuigd was dat het persoonlijke en literaire leven voor de lezer en de criticus geen belang dienden te hebben. Zijn kinderen, Nina en Robert, hebben dit standpunt altijd strikt gerespecteerd, met als gevolg dat zij bijvoorbeeld hun medewerking tot het uiterste beperkten toen Reinold Vugs zijn in 1995 verschenen biografie over hun vader schreef. Niettemin herzagen beiden kort

voor hun overlijden – Nina stierf in 1995, Robert in 2003 – hun mening in de veronderstelling dat opening van het archief vitalisering van Bordewijks literaire erfenis krachtig zou bevorderen. Met deze instemming heeft Bordewijks schoondochter, Gunilla Bordewijk-Ingelsson, een selectie uit het archief in handen gegeven van de neerlandicus Rody Chamuleau. Hij is het die in 2005 deze selectie bezorgde en van aantekeningen voorzag, en wel in een aflevering van het literair-historisch tijdschrift *De parelduiker*.

De eerste opgetogen persreacties op deze publicatie kon ik moeilijk delen omdat de documenten weinig tot geen fundamentele nieuwe of onbekende perspectieven boden op het bekende beeld van Bordewijks leven en werk. Dat beeld is gevormd door Bordewijks fictie, kritieken en opstellen, gebundeld in de dertien delen van het *Verzameld werk*, door enige interviews, door een zeer omvangrijk corpus secundaire literatuur en, niet in de laatste plaats, door al het materiaal dat Vugs toch in zijn biografie kon presenteren. Zeker, ook ik vond de bestelling van een tricot badpak met korte broekspijpjes bij de firma Tweka te Geldrop door de bijna tachtigjarige Bordewijk hilarisch genoeg om het citeren van enige zinnen uit dat briefje te rechtvaardigen. Maar ook het enigszins exorbitante van deze order voegde zich probleemloos in het portret dat met name Vugs van Bordewijks buitenissigheden kon geven.

Nagenoeg alle teksten uit *De parelduiker* zijn nu, vermeerderd met een groot aantal nimmer gepubliceerde brieven, opgenomen in het boek *Nagelaten documenten*, dat F. Bordewijk als auteursnaam kreeg. Ik betwijfel ten eerste of de schrijver en zijn werk met deze uitgave gebaat zijn. Wat gold voor het tijdschrift gaat eens te meer op voor het boek: het pretendeert een onthulling van de ‘onbekende Bordewijk’ te bieden, maar is au fond niet meer dan een verzameling teksten die het beeld van de bekende Bordewijk in alle opzichten bevestigt. Dat de doorsnee lezer niet tot die slotsom komt, is hem niet kwalijk te nemen. Een introducerende beschouwing over het veelkantige en complexe oeuvre had hem duidelijk kunnen maken dat alle hier bijeengebrachte uitspraken over literatuur hecht verankerd zijn in Bordewijks poëtica. Het is te betreuren dat de tekstbezorgers deze selectie nagelaten documenten gepubliceerd hebben zonder een dergelijk verhelderend contextueel commentaar of algemene toelichting.

Het boek bevat vijf hoofdstukken. De correspondentie – overwegend korte brieven of brieffragmenten – is in drie delen telkens chronologisch gepresenteerd: 23 brieven hebben betrekking op ‘Bordewijk persoonlijk’, de badpakbestelling is daar een voorbeeld van; 83 brieven gaan over de schrijver en 12 over de lezer Bordewijk. Het vierde hoofdstuk bevat

onder meer kleine ongepubliceerde of niet in het *Verzameld werk* opgenomen opstellen. Het vijfde hoofdstuk behelst een aanvulling op de bibliografie en het chronologische register van het *Verzameld werk*. Ik beperk me hier verder tot de bespreking van het tweede en derde hoofdstuk, dat met negentig bladzijden ook kwantitatief tot de kern van de *Nagelaten documenten* behoort. Alle teksten zijn van na de Tweede Wereldoorlog omdat op 3 maart 1945 Bordewijks huis met inboedel en bibliotheek verwoest werd door het Britse bombardement op het Haagse Bezuidenhout.

Als gezegd is het nu geopenbaarde materiaal vooral een bevestiging van opvattingen en standpunten die Bordewijk in en buiten zijn fictie dikwijls onder woorden heeft gebracht. Ik geef daarvan slechts enkele voorbeelden; ze zijn met vele aan te vullen. Aan de brieven die ‘de schrijver’ Bordewijk reliëf geven, gaat de meest omvangrijke tekst vooraf die in *Nagelaten documenten* is opgenomen. Deze nimmer gepubliceerde beschouwing uit 1945 is een extreem anti-Duitse tirade. In een brief aan uitgeverij De Gemeenschap uit hetzelfde jaar schreef Bordewijk dat hij ‘onze afschuwelijke oosterburen [...] van harte het slechtste wat zich laat denken’ gunt. Wat hem daarbij voor ogen stond, maakt de genoemde beschouwing goed duidelijk. Niet zozeer het nationaalsocialisme als wel het Duitse volk houdt Bordewijk verantwoordelijk voor de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog. Een van de maatregelen die onze regering zou moeten nemen is de invoering van verplicht onderwijs in het leervak antiteutonisme. Het voorstel om het ‘wereldprobleem Duitsland’ op te lossen mag drastisch heten: het komt erop neer ‘al zijn kinderen van 0-10 jaar te doen opnemen in de omringende volkeren, en de bevolking van het overblijvend stuk Duits territorium op natuurlijke wijze te doen uitvaren’. Hoezeer deze boutade een principiële ernst maskeert en releveert, wordt bijvoorbeeld duidelijk uit veel naoorlogse boekbesprekingen in het *Utrechtsch Nieuwsblad* waarin Bordewijk met soortgelijke generalisaties de lezer waarschuwt voor ‘de Duitse schoft’. Nog lang na 1945 blijft Bordewijk Duitsland en de Duitsers haast obsessieel zien als infernale objecten ten aanzien waarvan hij romanpersonages gedachten en woorden laat ventileren die aansluiten op en bepaald niet onderdoen voor die uit het citaat. Zo laat hij het personage Vroonhoven in de roman *De doopvont* uit 1952 het volgende zeggen:

‘de wereld heeft in 1945 de kans van haar leven gemist. Dit hadden ze moeten doen: de tachtig miljoen Moffen in één concentratiekamp; de seksen gescheiden, en na vijftig jaar was het Duitse vraagstuk opgelost zonder dat het een druppel bloed had gekost, en het kamp kon worden opgeheven.’

Ofschoon het mogelijk is distantiërende mechanismen ten aanzien van dergelijke uitspraken in de roman te onderkennen, valt het op dat in de directe context van dit soort stellingen commentaar van de auctoriale verteller ontbreekt.

De meeste uitspraken over literatuur zijn te vinden in brieven waarin Bordewijk vragen van lezers beantwoordt. Die lezers wilden kennelijk nogal eens informatie hebben over het leven van de schrijver of over de visie van de schrijver op zijn boeken. Vandaar dat hij zijn antwoord dikwijls begint met wat hij meer dan eens publiekelijk heeft verkondigd: de persoon van de schrijver is niet interessant, alleen 'het werk is publiek domein, en dat moet voor zichzelf kunnen spreken'. Niettemin zet hij na deze inleidende afhoudende frase meestal kort zijn standpunt uiteen over uiteenlopende literaire kwesties, die hij zonder uitzondering alle in zijn kritisch proza ook besproken heeft. Ik geef er in opsomming een impressie van. De stijl van zijn eerste romans uit de jaren dertig (*Blokken*, *Knorrende beesten*, *Bint*) karakteriseert hij als expressionistisch, nooit als nieuw zakelijk. Boodschappen en tendenties acht hij vijandig aan de kunst. Kunst beschouwt hij als een verbrandingsproduct. Het fantastische, paranormale en occulte ligt hem meer dan de gemiddelde Nederlander. Directe beïnvloeding door Poe en Hoffmann wordt ontkend, de grootheid van de schilder Willink erkend. Voor de compositie van zijn grote romans heeft hij veel te danken gehad aan Zola. Schrijvers dienen niet met hun romanfiguren vereenzelvigd te worden. Zonder angst, zo stelt hij, kan men niet leven, en de rede heeft haar beste tijd gehad. De wenselijkheid van tucht en het gevaar van een overmaat aan tucht zijn motieven die in zijn romans een prominente plaats hebben. In veel romans staat de thematiek van de mens centraal 'die door een zeker streven naar een bepaald doel als compleet mens te kort schiet'. Het hoofdpersonage in een aantal romans is iemand 'van een zeker formaat die echter door te grote eenzijdigheid als compleet mens niet slaagt en soms ten onder gaat aan de praktijk van zijn eigen stellingen'. De laatste citaten roepen reminiscenties op aan onder meer een van Bordewijks bekendste uitspraken, opgetekend in een brief uit 1946 die Victor van Vriesland opnam in zijn op grote schaal verspreide bloemlezing van Bordewijks werk, in 1949 verschenen: 'Van mijn romans, groot en klein, meen ik dit te mogen zeggen: een ondeugd of de overdrijving van een deugd, ofschoon niet zonder een zekere indrukwekkendheid, voert uiteindelijk naar den ondergang.' Ten slotte noem ik nog Bordewijks verdediging van de empathische, gevoelige dimensies van zijn fictie, die vaak als rationeel en 'koud' beoordeeld werd. Dergelijke kwalificaties moeten hem diep geraakt hebben. Het was immers niet zijn gewoonte publiekelijk te reflecteren op eigen werk en de

oordelen van de literaire kritiek. Toch doet hij dat in 1947 in het *Utrechtsch nieuwsblad* als hij met kracht ontkent ‘het Kamerlingh Onnes-laboratorium van de Nederlandse letterkunde’ te zijn. Nog in de jaren zestig komt hij op deze kwestie terug en weer wordt dezelfde metaforiek in stelling gebracht: ‘Nee, nee, men doet het werk van Bordewijk onrecht door het te situeren in het Kamerlingh Onnes-laboratorium waar nog altijd de koudste plek op aarde wordt gevonden.’ (*Verzameld werk*, deel 13, p. 440)

Omdat de teksten in *Nagelaten documenten* zonder een literair-historisch kader gepresenteerd worden, kan de lezer de portee van veel uitspraken niet of onvoldoende begrijpen. Daar komt nog bij dat de brieven oppervlakkig, soms slordig en onjuist, en dikwijls veel te summier door Hein Aalbers en Rody Chamuleau zijn geannoteerd. In de korte verantwoording staat dat de annotatie ervoor dient te zorgen dat de lezer zijn tekstbegrip niet verliest. In het licht van deze correcte ambitie is het mij een raadsel waarom zoveel passages geen verhelderende toelichting krijgen, terwijl erin wordt gerefereerd aan voor de huidige lezer onduidelijke of onbegrijpelijke zaken.

De hindernis van de historische afstand blijft bestaan, om een enkel voorbeeld te geven, wanneer niet wordt uitgelegd wat Bordewijk bedoelt als hij aan een lezer schrijft dat de auteur W.A. Wagener het simultaneïsme in Nederland heeft geïntroduceerd. Wellicht minder raadselachtig dan dit simultaneïsme is het ‘scenario’ van W.F. Hermans. Die tekst vindt Bordewijk Hermans’ beste werk. Ongetwijfeld zal Hermans zelf, aan wie de brief gericht is waar deze mededeling in staat, onmiddellijk begrepen hebben wat Bordewijk bedoelde, de huidige lezer evenwel niet. De tekstbezorgers komen de belangstellende lezer weinig tegemoet door relatief makkelijk te achterhalen informatie in de regel niet te geven. In 1961 dankt Bordewijk de schrijfster Helma Wolf-Catz voor een beoordeling van zijn verhalenbundel *Centrum van stilte*. Een noot had hier moeten vermelden of die bespreking wel of niet is gepubliceerd, en zo ja, wat de vindplaats is. De neerlandicus Pierre Brachin wordt in 1958 eerst bedankt voor de toezending van zijn artikel in *De Vlaamse gids*. Vervolgens schrijft Bordewijk dat hij dat artikel met evenveel aandacht las als Brachins bijdrage in *De gids*. Nadere precisering is voor de geadresseerde natuurlijk overbodig, maar niet voor de tegenwoordige lezer, die tevergeefs zoekt naar een noot die de exacte en volledige titelbeschrijving van beide teksten geeft. Een brief uit 1963 aan de auteur W.A. Wagener sluit af met de zin: ‘Ik las een aankondiging over Uw Rotterdam onherroepelijk en wens U veel sukses. Gelukkig kan Ter Braak er zich niet meer mee bezig houden.’ Niet alleen

ontbreekt iedere informatie over, naar ik aanneem, het toneelstuk, ook de geruststelling die dan volgt krijgt geen enkel commentaar. Voor een goed begrip van de strekking van die woorden dient hier iets gezegd te worden over Ter Braaks besprekingen van Bordewijks werk, over Ter Braaks visie op Wageners romans *Shanghai* (1933) en *3000 meter in dood water* (1935) en, niet het minst, over wat Bordewijk vond van de *criticus* Ter Braak. Zonder een dergelijke toelichting blijft Bordewijks geruststelling in hoge mate raadselachtig, onbegrijpelijk en betekenisloos.

Ernstiger dan dit soort frequent voorkomende omissies is het ontbreken van annotaties die in voorkomende gevallen de correspondentie van kritisch, problematiserend commentaar hadden kunnen voorzien. Ik geef daarvan twee voorbeelden. *Büro Rechtsanwalt Stroomkoning* is de Duitse vertaling die in 1939 van Bordewijks roman *Karakter* verscheen. Die uitgave komt enige keren in de brieven ter sprake, zoals ook Bordewijks weigering, in 1947, ‘enig werk van mij in het Duits vertaald aan een Duits of Oostenrijks uitgever toe te vertrouwen, zelfs al zou ik daarmee veel kunnen verdienen’. Dit ferme anti-Duitse standpunt had op zijn minst genuanceerd moeten worden door de uitkomsten van recent onderzoek dat onder meer aantoonde dat vertaler en uitgever van *Büro Rechtsanwalt Stroomkoning* geen onberispelijke reputatie hadden. De vertaler bewerkte de roman zodanig dat hij in alle opzichten paste binnen het in Duitsland voorgeschreven nationaalsocialistische literatuurbeleid.

In 1954 ontvangt de heer A.C. Niemeyer een brief waarin Bordewijk zijn grote waardering uitspreekt over diens artikel in *De gids*. Men kan die instemming volkomen begrijpen: nog steeds behoort ‘Bordewijk als de auteur van het magisch realisme’ uit 1953 tot de beste literatuur over Bordewijks oeuvre. Maar hoe zou Bordewijk (en de redactie van *De gids*) gereageerd hebben als hij geweten had wat een biografische aantekening had kunnen onthullen? Deze Niemeyer publiceerde in de oorlogsjaren onder dezelfde naam in *Nieuw Nederland*, het culturele maandblad van de NSB, dat werd uitgegeven door Nenasu, de Nederlandsche Nationaal-Socialistische Uitgeverij.

Zoals ik aangaf, zijn de bezorgers van Bordewijks nagelaten documenten als ze die wèl van een toelichting voorzien soms weinig fortuinlijk. Ik ga dan voorbij aan de genreaanduiding in de noot bij brief 72, waar de verhalenbundel *Bij gaslicht* een roman wordt genoemd. Eerder doel ik op de toelichting bij brief 57 uit 1953, waarin Bordewijk een lezer antwoordt op een vraag die betrekking moet hebben op de relatie tussen jodendom, assimilatie en Nederlandse nationaliteit zoals hij die zag. ‘De Staat’, aldus Bordewijk in zijn brief, ‘de nationaliteit, het

“volk” gaan m.i. boven kwesties van ras (of geloof).’ In een noot wordt geopperd dat deze lezer zijn vraag formuleerde naar aanleiding van Bordewijks bespreking van Adriaan van der Veens roman *Het wilde feest*. Ik geloof daar niets van. Deze briefschrijver zal tot het stellen van zijn vraag zijn gekomen door de lectuur van Bordewijks roman *De doopvont* (1952). Daarin zal deze door de verteller met expliciete adhesie opgetekende stelling hem hebben getroffen: ‘de nationaliteit staat boven het ras; zij, en zij alleen maakt een volk; de jood die zich meer jood voelt dan Nederlander verliest de nationaliteit, niet naar de wet, wel naar de ethiek der volksgemeenschap; voor wie het omgekeerde geldt, hij worde behandeld naar wat hij is: Nederlander.’

Ik kom tot de conclusie dat men met *déze* uitgave van *Nagelaten documenten* Bordewijk een slechte dienst heeft bewezen. Daarmee wil ik niet zeggen dat het archief gesloten had moeten blijven. Met name de documenten over het schrijverschap verdienen een presentatie met een adequate contextualisering en zorgvuldige annotatie. Alleen zo kan ook dit materiaal de lezer anno 2008 een volwaardige entree verschaffen tot het fascinerende oeuvre van een van Nederlands grootste schrijvers.

Universiteit Utrecht

In: *Vooy's Tijdschrift voor letteren* 26 (2008), nr. 1, p. 94-99.